

Голосова Т.М.

АСПЕКТУАЛЬНО-ТЕМПОРАЛЬНЕ СПІВВІДНОШЕННЯ ФОРМ ДІЙСНОГО ТА УМОВНОГО СПОСОБІВ В СИСТЕМІ КАТЕГОРІЙНОЇ СИТУАЦІЇ ТРИВАЛОСТІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Семантика тривалості в сучасному мовознавстві становить один з основних типів значення дієслівних форм, оскільки кожна така форма представляє дію, протікання якої займає певний проміжок часу, характеризується визначеною чи невизначеною тривалістю, абсолютна величина якої може відповідати як окремій точці, так і нескінченній прямій на шкалі часу [Буданова, 1992:10].

В аспектологічних дослідженнях тривалість становить інваріантну або варіантну ознаку, що є головною насамперед для форм недоконаного виду: континуальність, процесність, розгортання у часі [Золотова, 1985:44-45, див. також П.Еслон, А.Пихлак, 1993], в цілому характеризує семантику виду [А.В.Бондарко, 1976, Тимберлейк, 1985 та ін.] або є лише складником частково видових значень форм недоконаного виду: актуально-тривалого, узуального, узагальненого тощо [Падуче ва, 1996].

Останнє тлумачення категорійного значення тривалості покладене в основу функціонально-семантичної субкатегорії аспектуальності, де тривалість кваліфікується як один з компонентів відображеного в мові часу [Теория функциональной грамматики..., 1987:98].

Вказане визначення тривалості пов'язується у функціональній граматиці з визначеннями внутрішньої тривалості дії та зовнішньої детермінації тривалості, а отже, об'єднує поняття граматичної категорії тривалості виду з тривалістю, що формується на основі взаємодії зазначених граматичних форм з елементами контексту.

Тривалість на рівні текстової макроструктури становить темпоральну макрокатегорію цілісного періоду часу, що характеризує серію дій у вигляді динамічного необмеженого процесу. Зміст тривалості абзацу-макроструктури реалізується як лексичним значенням дієслова, так і його видовими характеристиками, тобто дієслівними формами недоконаного виду теперішнього, минулого та майбутнього часу в мові персонажа, що формують репродуктивний, інформативний реєстри, які, власне, складають домінують у вираженні вказаної категорії аспектуальності, а також лінгвістичними компонентами – дієсловами умовного та наказового способу, що розгортаються у волюнтивному та реактивному комунікативних реєстрах на базі, як правило, репродуктивного та іноді – інформативного реєстрів, а отже, набувають зовнішньотемпоральні ознаки, характеристики. Поряд з цим слід відзначити, що дії характеризують як одного суб'єкта, так і декількох – звідси, мають різні точки відліку: момент мови персонажа та момент дії персонажа.

Семантика реєстрів, розроблена у дослідження Г.А.Золотової, репрезентується у тексті в певному зовнішньочасовому аспекті на рівні окремих текстових макрокомпонентів. Тому він зумовлює розгортання макрокатегорії аспектуальності як тієї внутрішньотемпоральної системи, що реалізується у відповідній зовнішньотемпоральній структурі з різним ступенем актуалізації граматичного часу залежно від участі мовця у тій чи іншій комунікативній ситуації.

Виділення комунікативних реєстрів у цілому базується на положенні, згідно з яким точка відліку часу не фіксується моментом породження тексту, вона є рухомою і може змінюватися за бажанням мовця як його пункт спостереження в різних напрямках по відношенню до осі подій, займає позицію синхронну по відношенню до подій, що відбуваються там, де мисленнєво поміщає себе мовець у хронотоп подій і картин, що актуалізуються, поновлюються пам'яттю або малюються в уяві, фантазуються [Золотова, 1985:75]. Тому узагальнена аспектуальна категорійна семантика часу ускладнюється додатковою абстрактною часовою семантикою комунікативної ситуації, яка залежить від рівнів абстрагування комунікативних типів мовлення і формується в аспектах теперішнього, минулого, майбутнього, які входять до поліпредикативного комплексу дієслівних форм.

У формуванні темпоральної структури художнього тексту, таким чином, важливим видається диференціація комунікативних реєстрів, залежно від способу виявлення зовнішнього текстового часу: теперішнього, минулого і майбутнього в аспекті різних рівнів актуалізації/неактуалізації зображуваних в тексті дій і подій.

У цілому розрізняються репродуктивний, інформативний, генеритивний, волюнтивний, реактивний реєстри [Золотова, 1998:29].

Репродуктивний реєстр представляє текстові події як ті, що спостерігаються безпосередньо мовцем. Він а к т у а л і з у є час у теперішньому, минулому та майбутньому, тобто зумовлює пряме індикативне дійктичне функціонування граматичних дієслівних форм. Рівень граматичної зовнішньотемпоральної актуалізації тут виявляється найбільш сильно. Інформативний реєстр репрезентує дії та події як узуальні, узвичасні, не прикріплені до певного, конкретного моменту мови, моменту спостереження. Мовець не є їх прямим спостерігачем, але він упевнений у існуванні дій того чи іншого зовнішньотемпорального плану. Таким чином, тут частково знімається ситуаційна актуалізація, проте зберігається безпосередній об'єктивний реальний часовий зміст, хоч провідним є релятивне часове значення. Генеритивний реєстр зумовлює репрезентацію позачасової зовнішньотемпоральної семантики, а отже, нейтралізує певною мірою вертикальну опозицію динаміки/статичності течії дії, процесу, опису/оповіді. Тут вербалізується посилене значення абстрагування від конкретного історичного часу, що послаблює активність дії: «позачасове»

або «загальночасове» значення дії стає способом вираження властивостей, якостей, характеристик. Таким чином майже повністю зникає співвідношення дій, подій з граматичним часовим планом. Разом з цим слід відзначити, що семантика генеритивного реєстру в текстовій системі певною мірою актуалізується, посилюється, оскільки загальний стан, характеристика тісно пов'язується зі світом художньої дійсності, а отже, обмежується у своїй течії, є характерною саме для світу зображуваних у тексті подій. Волонтильний та реактивний реєстри не містять конкретну зовнішньочасову інформацію, проте реалізують мовленнєві інтенції, що адресуються потенційному виконавцю волевиявлення мовця та експресивну оцінку реакцію на мовленнєву ситуацію. Вони виявляються в межах зазначених вище реєстрів при вираженні внутрішньотемпорального співвідношення дій, а отже, опосередковано набувають зовнішньочасове значення [Золотова, 1998:20-33].

Отже, темпоральну характеристику тривалої текстової системи становить актуальний теперішній постійний, неактуальний теперішній потенційний, минулий та майбутній узагальненого факту. Безпосередньо значення тривалості в контексті зумовлюється не внутрішньою характеристикою семантики окремої дієслівної форми, а ситуацією в цілому. Внутрішня часова «довжинність» в такому випадку кваліфікується не лише граматико-контекстуальними комплексами, головна функціонально-граматична характеристика яких визначається детермінантами типу *довго говорив, стояв цілу годину* і под., а тривалістю однієї дії щодо іншої. Таким чином, на перший план висувається повна одночасність, яка репрезентує збіг усіх дій, представлених дієслівними формами.

Незважаючи на відсутність певних детермінантів тривалості на рівні макроструктури, на перший план все ж не завжди висувається необмежена чи невизначена тривалість (такий тип тривалості розгортається лише на основі генеритивного реєстру тривалості авторської оповіді), оскільки її реалізація в аспекті минулого чи майбутнього певною мірою планує обмеження, яке в контексті підкреслюється перевагою у функціонуванні граничних дієслів (за теорією Ю.С.Маслова, М.О.Шелякіна та ін.), власне граничність яких міститься і в дієслівній лексемі, і в контекстному оточенні.

Вказане тлумачення тривалості в цілому не суперечить традиційній кваліфікації цієї макротекстової категорії як функціонально-семантичної, оскільки в першому і в другому випадку йдеться про граматико-семантичну характеристику дій, що об'єднуються провідною функцією вираження часової тривалої процесуальності [Теория..., 1987]. На перший план висувається функціонально-семантичне аспектуальне значення експліцитної чітко не визначеної, хоч потенційно і обмеженої тривалості, що витікає з загальної семантики цілісного поліпредикативного комплексу. Інваріант тривалості може розгортатися як на рівні всієї макросистеми мови персонажів абзацу художнього тексту при домінації спільного для абзацу зовнішнього часу, так і охоплювати лише один зовнішньотемпоральний аспект при комбінації декількох граматичних темпоральних періодів у цьому типі мовлення.

У концептуальному аспекті категорійна макросистема тривалості становить своєрідну копію комплексного поліпредикативного процесу, тобто репрезентує певні дії як не-події, саме тому в центрі уваги знаходиться процес як діяльність.

Процес, згідно з Дурст-Андерсеном, являє собою складну ситуацію дійсності, якій відповідають дві та більше базові пропозиції, тобто він кваліфікується як діяльність, метою якої є досягнення певного стану [Дурст-Андерсен, 1997:74-75,80].

Таким чином, базовою ментальною системою тривалої функціонально-семантичної макрокатегорії виступає граматична категорійна семантика виду мовної системи.

Порівняйте реалізацію інваріанта в чистому вигляді, наприклад, для минулого темпорального плану мови персонажів російського художнього тексту:

- Вот, - молвил он, - дерево жизни. Вот дерево, которое мне говорит о жизни и смерти более, нежели цветущие и увядающие деревья садов. Не помню, когда именно обнаружил я, что кисть моя цветет деревом... Но, должно быть, в прекрасную пору, когда еще цветение и увядание деревьев говорило мне не о жизни и смерти, но о конце и начале учебного года! Оно голубело тогда, это дерево, оно было голубое и стройное, и кровь, о которой тогда думалось, что не жидкость она, а свет, зарею всходила над ним и всему пейзажу пясти придавала сходства с японской акварелью...(Олеша)

У цьому прикладі форми дієслів недоконаного виду мови персонажа, які відносяться до різних суб'єктів, зумовлюють функціонування категорійної ситуації тривалості, що визначає загальну характеристику внутрішнього часу минулого темпорального плану і маніфестується на базі репродуктивного реєстру.

Дієслівні форми наказового та умовного способів також здатні передавати тривалі темпоральні зв'язки на рівні макроситуації текстової системи, але в аспекті теперішнього, минулого та майбутнього, залежно від контекстного оточення при співвідношенні з власне темпоральними граматичними лінгвістичними компонентами, тобто дієсловами в індикативі.

Як зазначає Дурст-Андерсен, форми в індикативі становлять знак рівності між копією дії, яка позначається дієсловами, та оригіналом реальної дійсності, що знаходить відображення в текстовій системі, тобто вказують на істинну референцію, в той час як неіндикативні – позначають відсутність знака рівності. Таким чином, ситуація, що виявляється у лексичному значенні дієслова, існує не в реальному світі, а в світі уявному. Умовний спосіб підкреслює те, що відсутність оригіналу – неспростовний факт, у той час як наказовий спосіб – факт, який необхідно змінити [Дурст-Андерсен, 1987:79-80].

Звідси - внутрішньо та зовнішньотемпоральна кваліфікація вказаних лінгвістичних компонентів у ас-

пекті формування макрокатегорійних систем має розглядатися з погляду об'єктивної текстової модальності, тобто, як правило, у співвідношенні реального факту з конкретною текстовою ситуацією, маркованою зовнішнім часом.

Саме тому тривалість теперішнього, минулого та майбутнього для форм умовного способу мови персонажів є характерною лише внаслідок співвідношення останніх, трансформованих у плані об'єктивної реальної текстової модальності, з відповідними формами часу дійсного способу та іноді – загальними часовими показниками локалізованості відповідного темпорального типу *теперь, сейчас, в данный момент - вчера, с утра - завтра, в следующем году* і под.

Звичайно, зазначені лінгвістичні одиниці відносяться до периферійних елементів, що формують аналізовану субкатегорію аспектуальності художнього тексту.

Зокрема:

...бы я был, что называется, "средним французом", охочим до разряженных дам, я легко бы нашелся между обезумелыми красавицами...(Набоков)

Тут зовнішня темпоральна система для форм умовного способу *был бы, нашел бы* чітко не кваліфікується тому, що зазначені дієслова спроможні, з одного боку, виражати граматичну семантику теперішнього в реальному модальному плані, функціонуючи в значенні *не являюсь, не нахожусь*, та минулого, з іншого, репрезентуючи семантику *не был, не нашелся*, залежно від впливу елементів контексту.

Пор. ще:

"Как было бы хорошо, если бы наши девочки проводили это лето вместе!" Внезапно я вообразил (Набоков)

У цій макроструктурі форми умовного способу *было бы, проводили бы* представляють тривалі темпоральні відношення в аспекті минулого, оскільки співвідносяться з формою минулого часу авторської оповіді *вообразил*. Таким чином, загальна система реактивного регістру формується на основі репродуктивного.

Або:

...вон тот мордастый развратник, кто бы он ни был (а смахивает он, между прочим, на моего швейцарского дядю Густава ...), если бы он знал, что каждый мой нерв... (Набоков).

Тут дієслова умовного способу зумовлюють розгортання функціонально-семантичної категорії тривалості в аспекті теперішнього темпорального плану, оскільки співвідносяться з формою теперішнього часу *смахивает*, яка виявляється сильнішою тому, що представляє власне презенсу темпоральну граматичну систему. Вся конструкція може бути трансформована в аспекті об'єктивної текстової модальності таким чином: *он не является, он не знает*. Ці видозміни, переходи можливі насамперед у граматико-контекстуальних комплексах із сполучником *если*, який зумовлює одночасний об'єктивному суб'єктивний план. Отже, реактивний регістр розгортається на основі інформативного.

Див.у аспекті майбутнього:

-Тебе хорошо говорить, - вдруг вмешалась молчаливая до сих пор Наннион, - когда волосы спартанок вошли в поговорку, так же как их свобода.

- Если сорок поколений твоих предков ходили бы голобедрыми, в полотняных пеплосах и хитонах круглый год, тогда и у тебя были бы волосы не хуже (Ефремов)

Тут форми умовного способу репрезентують функціонально-семантичну категорію тривалості та виражають одночасні темпоральні зв'язки. Дії, представлені цими лінгвістичними компонентами, відносяться до майбутньої часової системи, оскільки функціонують у значенні *если будешь ходить, то* одночасно *будут такими* і, з нашого погляду, протиставляються реальному минулому модальному аспекту цієї макроструктури, що власне зумовлює формування реактивного комунікативного регістру на основі інформативного.

Таким чином, у системі тексту взаємодія аспектуально-темпоральних характеристик зумовлює формування зовнішньотемпоральної семантики у форм дійсного та умовного способів.

Література

1. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий.-Л.,1976
2. Буданова Т.А. Выражение длительности глагольного действия в повествовательном художественном тексте (на мат. Русских народных сказок).- Автореф...дис. к.филол.н.,-С-Пт.,1992.
3. Гловинская М.Я. Теоретические проблемы видовременной семантики русского глагола. - М.,1986.
4. Дурст-Андерсен П.В. Совершенный и несовершенный виды русского глагола с позиций ментальной грамматики. Семантика.Прагматика.//Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ им. М.В.Ломоносова, М., 1997-т.1.
5. Золотова Г.А. К построению функционального синтаксиса // Проблемы функциональной грамматики. - М.,1985,-с.87-93.
6. Золотова Г.А. Коммуникативная грамматика. - М.,1999.
7. Падучева Е.В. Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке.- М.,1996.
8. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность.Временная локализованность. Таксис. - Л.,1987.

9. Тимберлейк А. Инвариантность и синтаксические свойства вида в русском языке // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.ХУ. М.,1985.
10. Тимберлейк А. Заметки о конференции: Инвариантность, типология, диахрония и прагматика // Типология вида: Проблемы, поиски, решения. - М.,1998.
11. Эслон П., Пихлак А. Вид и время (сопоставительный аспект). - Таллинн,1993.